

AZ ISMÉTLÉS ÉS A CSERE INTERAKCIÓS FUNKCIÓI MAGYAR NYELVŰ SPONTÁN TÁRSALGÁSOKBAN

Németh Zsuzsanna

Bevezetés

Az ismétlést és a cserét mint az önjavítás eszközeit vizsgáló, a konverzációelemzés elméleti keretében végzett eddigi kutatások e javítási műveletek működésének leírását elsősorban a grammatika és a javítás viszonyának megvilágítására használták. Közülük néhányan (Fox et al. 1996; Rieger 2003; Lerch 2007; Fox et al. 2009; Fox et al. 2010) több különböző morfoszintaktikai szerkezetű nyelvet vetettek össze ebből a szempontból. E vizsgálatok közös megállapítása, hogy a javítási mechanizmus univerzális mintázatokon alapul még akkor is, ha a nyelvspecifikus jellemzők időnként elfedik e mintázatot (Fox et al. 2009), amikor az egyes nyelvek szintaxisa befolyásolja a társalgás során felmerülő interakciós célok megvalósulásának módját.

A javítás a spontán beszéd bármely problémaforrásának kezelését jelenti (Schegloff et al. 1977). Rieger (2003) e definíció alapján javításnak tekinti a következő jelenségeket: hibajavítás, szókeresés, hezitációs szünet, szünetkitöltők használata, azonnali lexikális változtatás, téves kezdés, azonnali ismétlés. A felsorolás két szempontból is magyarázatot érdemel. Egyrészt fontos megjegyezni, hogy nem minden javítás hibajavítás. A hibajavítás csupán a javítás egy altípusa, amely arra szolgál, hogy a beszélő egy téves nyelvi egységet a korrekt formával helyettesítsen (Schegloff et al. 1977). Másrészt az azonnali ismétlés is a kategóriák között szerepel (a hibajavítással egy szinten), ami azt jelenti, hogy ugyan javításnak számít, de nem hibajavításnak. Ez pedig a javítás mint átfogó terminus használatát tekintve is nagyon fontos üzenettel bír: a problémaforrás kezelését meg kell különböztetnünk a probléma kezelésétől. (Itt és a továbbiakban „problémán” mindig valamely, a felszínen bekövetkező, a beszélő által javítandónak ítélt jelenséget fogok érteni.) Ez megmagyarázza, miért tekinthető az ismétlés javításnak. Az ismétlés ugyanis ugyanazon kvázi-lexikális vagy lexikális elem(ek) egymást követő használata (Rieger 2003), így a beszélő időnyerési stratégiaként olyan problémaforrások kezelésére használhatja, mint a szóátadási szándék hiánya vagy a soron következő egység megtervezése (*de ez a szervofék ez ez nem veszélyes?*). Cserén valamely kvázi-lexikális vagy lexikális elem(sor) más kvázi-lexikális vagy lexikális elemmel (elemsorral) való olyan helyettesítését fogom érteni, amikor a javított és a javító szegmentum szintaktikai osztálya azonos: *és még hát a lámpánál lefordu- fulladt*. Rieger (2003) osztályozásán

kívül más kísérletek is történtek a javítás altípusainak megállapítására. Schegloff és munkatársai (1977) négy önjavítási funkciót különítenek el: a szókeresést, a szócserét, a személyreferencia-javítást, valamint a következő beszélő kiválasztásának javítását. Fox és Jasperson (1995) hét önjavítási típust határoz meg, melyek a következő javítási műveletek kombinációjából jönnek létre: ismétlés vagy újraindítás, csere vagy helyettesítés, hozzáadás vagy betoldás, ill. megszakítás és újrakezdés. Látható, hogy mind Schegloff és munkatársai (1977), mind Fox és Jasperson (1995) (és Fox et al. 2009 is) az ismétlést és a cserét javítási műveletnek tekintik, melyek a javítási mechanizmus végrehajtásában vesznek részt. Ez azt jelenti, hogy az ismétlés és a csere önmagukban nem tartoznak az önjavítás altípusai közé, de lehetnek azok komponensei. Noha Rieger (2003) definíciójában az azonnali lexikális változtatás, valamint az azonnali ismétlés a javítási jelenségek között szerepel, ezek nem lehetnek azonosak a javítási műveletként értelmezett cserével, ill. ismétléssel, hiszen az ugyanezen a szinten felsorolt hibajavítás is megvalósulhat a csere műveletével. Ezért a Rieger-féle azonnali lexikális változtatást, valamint azonnali ismétlést olyan javítási jelenségeknek kell tekintenünk, amelyek a csere, ill. az ismétlés műveletével valósulnak meg. Ezt az értelmezést alátámasztja, hogy Rieger ugyanebben a tanulmányában a cserét és az ismétlést javítási műveletként (repair operation) is elismeri. A jelen tanulmány az ismétlést és a cserét szintén javítási műveletekként értelmezi, melyek akár más műveletekkel együtt is létrehozhatják a javítási jelenséget.

A javítási mechanizmus nem homogén, hanem különböző részekből tevődik össze, azok szervezett együttese (Schegloff et al. 1977; Schegloff 1997, 2000). Három komponense van: a javított szegmentum (repaired segment), ez tartalmazza a javítandó elem(ek)et (repairable), a javításkezdeményezés (repair initiation) és a javító szegmentum (repairing segment) (Rieger 2003).

A pszicholingvisztikai és fonetikai szempontú megközelítések a javítást a megakadásjelenségek korrekciójának tekintik. A megakadásjelenségek a folyamatos beszédet megtörő hibajelenségek, fontosságukat a beszédprodukciónak szempontjából az jelenti, hogy vizsgálatukkal tanulmányozhatók a rejtett tudati működések (Fromkin 1973). Funkcionális szempontból két csoportra oszthatók (Postma et al. 1990; Gósy 2005). Az egyik csoportba a beszélő bizonytalanságából adódó megakadásjelenségek, a (nem lélegetztvételt biztosító és nem retorikai célú) néma szünetek, a hangos szünetek, a hezitációk, a nyújtások, az újrakezdések, az ismétlések és a töltelékszavak sorolandók. A másik csoportba pedig a téves kivitelezés jelenségei tartoznak, amelyek a nyelv szabályainak mondanak ellent, így ebben az értelemben hibák: az elszólások, a nyelvbotlások, a grammatikai és lexikai hibák, a változtatások és a „nyelvem hegyén van” jelenség (Gósy 2005). A spontán beszédet tarkító megakadások azért jönnek létre, mert a beszédtervezés és a kivitelezés szinte egyszerre zajlik. A megakadásjelenségek egy része javítatlan marad, de működik az önkorrekciós mechanizmus, amely a felismerést és a javítást is lehetővé teszi

(Gósy 2004). A javítás pszicholingvisztikai szempontú elemzésével számos kutatás foglalkozott az elmúlt évtizedekben (l. pl. Levelt 1983, 1989; Postma–Kolk–Povel 1990; Postma 2000; Nootboom 1980, 2005). Levelt (1983) egy 959 javítást tartalmazó spontán, monologikus szövegeket tartalmazó korpusz elemzése után arra a következtetésre jutott, hogy a felszínen tapasztalható zavarok önjavítása három részre osztható. Az első szakasz a zavar észlelése és az artikuláció megszakítása, amelyet a folyamatos önmonitorozás tesz lehetővé. A folyamat második részét a szerkesztési szakasz alkotja, amelyet hezitáció, szünet, de legfőképpen az ún. szerkesztő kifejezések használata jellemez. Itt Levelt megjegyzi, hogy a hiba (speech error) más szerkesztő kifejezéseket aktiválhat, mint egy pusztán nem megfelelő szó. Ez azt jelenti, hogy az észlelhető zavarokon belül a hibák Leveltnél is külön kategóriát képeznek. Az önjavítás harmadik szakasza a megfelelő forma kivitelezése.

Az ismétlés spontán beszédben való gyakori előfordulását számos korábbi vizsgálat kimutatta (Clark–Wasow 1998; Gósy 2003; Gyarmathy 2006, 2007, 2009; Horváth 2007; Bóna 2006). Az ismétléssel és az újraindítással mint megakadásjelenségekkel foglalkozik Gyarmathy (2009), aki mindkét jelenséget a tervezési bizonytalanság jelzéseként fogja föl. Az ismétlés esetében „a teljes lexéma kiejtése után a beszélő megismétli azt”, az újraindítás esetében pedig „az aktivált és félig kiejtett szót a teljes szó kiejtése követi” (Gyarmathy 2009: 198). A szerző – a magyarban elsőként – kimutatja a funkciósavak tartalmatlan szavaknál gyakoribb ismétlését. A kapott eredményt egyrészt gyakorisági tényezőkkel magyarázza, másrészt azzal, hogy a funkciósavak tárolása klisészerűen történik (Gósy 2005). Gyarmathy szerint továbbá a funkciósavak nem változtatják meg tartalmilag a közlést, nem okoznak értelmi zavart a hallgató számára, viszont fenntartják a folyamatos beszéd látszatát, így a beszélő nagy valószínűséggel fog funkciószót választani az időnyeréshez.

A jelen tanulmány az ismétlést és a cserét mint javítási műveleteket vizsgálja az azonos fordulóban megvalósuló önkezdemenyezett önjavításban. Célja annak feltárása, hogy a két javítási művelet hogyan jelenik meg magyar nyelvű, spontán konverzációkban az eddig vizsgált nyelvekhez képest (Fox et al. 2009: bikol, finn, sochiapam chinantec, indonéz, angol, japán, mandarin; Fox et al. 2010: angol, német, héber). A kérdést négy változón keresztül közelíti meg: a javítási művelet típusa (ismétlés vagy csere), a javított szegmentum hossza (egy, két, ill. több szótagú), a javított szegmentum szintaktikai osztálya (tartalmatlan vagy funkciószó), valamint a javításkezdeményezés helye (a javított szegmentum felismerhető befejezettsége előtt vagy után). Kiinduló hipotézise a következő: valamennyi vizsgált tényező, ill. az ezek között várható esetleges összefüggések visszavezethetők a javítási műveletek interakciós funkcióira. E feltevés mögött az a nézet húzódik, hogy maga a javítási mechanizmus sem véletlenszerűen jön létre, hanem a beszélő interakciós céljait szolgálja. Emögött pedig a konverzációelemzés társalgásfogalma áll, miszerint a beszélgetés mindenkor egy interakcióba ágyazott, strukturálisan szer-

vezett folyamat (talk-in-interaction), melynek során a beszélgetőpartnerek szituációkat hoznak létre (vö. Iványi 2001).

Kísérleti személyek, anyag és módszer

Az elemzés egy összesen 145'4" terjedelmű korpuszon készült, mely 10 db 3 fős, egyenként kb. 15 perces természetes, magyar nyelvű konverzációt tartalmaz. A felvételek mindegyike kísérleti körülmények között készült összesen 17 felnőtt résztvevővel, akik között 11 nő és 6 férfi található. A korpusz 8 beszélgetése a BEA spontánbeszéd-adatbázisból származik (Gósy 2008), 2 pedig az SZTE Pszichológiai Intézetének Mérei Ferenc Viselkedéselemző Laboratóriumában készült. A statisztikai elemzést (khi-négyzet próba) az SPSS 15.0 programmal végeztem.

Az adatgyűjtést Fox et al. (2009) módszeréhez hasonlóan azokra az azonos fordulóban kezdeményezett önjavításokra szűkítettem, amelyeknél tiszta szintaktikai kapcsolat volt a problémaforrás és a javítás között (pl. *hát az ember húsz percig tud koncentráltan figyelni, és utána vé- kikapcsol*). Ez azt jelenti, hogy azok az esetek, amelyeknél a beszélő elkezdett egy megnyilatkozást, megszakította azt, majd egy új megnyilatkozást indított, vagyis a törlés műveletét hajtotta végre, kimaradtak a felhasznált adatok közül. Azért szükséges említést tenni ezekről a jelenségekről, mert nagyon hasonlítanak a csere műveletére, itt azonban nem kritérium, hogy a javított szegmentum utolsó lexikális eleme és a javító szegmentum első lexikális eleme azonos szintaktikai osztályba tartozzon. A következő példában tehát nem csere, hanem törlés történik: *hogy annak hogy lenne ér- rő- ren- tehát hogy lenne könnyebb megtanulni*. Az azonos fordulóban kezdeményezett önjavítás azoknak a javítási stratégiáknak a gyűjtőneve, amelyekben a javítandó elem(ek), a javított szegmentum és a javításkezdeményezés is azonos fordulóban található, vagyis mindhárom komponens ugyanaz a beszélő hozza létre (Rieger 2003). Ez a javítás leggyakoribb, preferált típusa (Schegloff et al. 1977). Tovább szűkítve az adatgyűjtést, csupán az egyszerű ismétléseket és az egyszerű cseréket vontam be a vizsgálatba. Egyszerű ismétlésről, ill. egyszerű cseréről akkor beszélünk, ha az adott javításban az ismétlés, ill. a csere javítási műveletén kívül semmilyen más művelet nem vesz részt (Fox et al. 2009). Példa egyszerű ismétlésre: *most így gondolkodom, hogy- hogy ki*. Példa egyszerű cserére: *a legtöbbet nekünk e- szörnyű hallgatni*. Az egyszerű ismétlések közül csak azokat vettem figyelembe, amelyek nem a mondandó nyomatékosítását szolgálták, továbbá nem a forduló folytatásának eszközei voltak a beszédpartner közbelépése esetén. Utóbbi esetben ugyanis a beszédpartner kezdeményezte a javítást, vagyis külkezdeményezett javítás történt. Ez nem jelenti azt, hogy azok az ismétlések, amelyek arra szolgálnak, hogy a beszélő magánál tartsa a szót, soha nem tekinthetők önkezdeményezett önjavításnak. Ennek az a feltétele, hogy a beszélő célja a lehetséges váltásreleváns hely elhalasztása legyen úgy, hogy közben nem történik átfedés. Egy javító több lexikális elem megis-

méltése tehát akkor tekinthető önkezdemenyezett önjavításnak, ha a beszélő célja a lehetséges váltásreleváns hely elhalasztása átfedés megjelenése nélkül. A nyomatékosítást szolgáló, valamint az átfedésben megjelenő ismétlések nem elégitik ki ezeket a feltételeket.

Eredmények

Az elemzett korpuszban 415 ismétlés és 142 csere található. Az 1. a) és az 1. b) táblázat a korpuszban megjelenő ismétlések és cserék eloszlását mutatja a szintaktikai osztályok és a szóhossz-kategóriák tekintetében. Láthatjuk, hogy a beszélők elsősorban funkciósavakat és egy szótagú szavakat ismétlnek, míg tartalmas szavakat és több szótagú szavakat cserélnek.

1. a) táblázat: A javítási műveletek eloszlása a szintaktikai osztályok tekintetében

	Ismétlés	Csere	Összesen
Funciósavak	315 (76%)	48 (34%)	363
Tartalmas szavak	100 (24%)	94 (66%)	194
Összesen	415	142	557

1. b) táblázat: A javítási műveletek eloszlása a szóhossz-kategóriák tekintetében

	Ismétlés	Csere	Összesen
Egy szótagú szavak	304 (73%)	50 (35%)	354
Két szótagú szavak	75 (18%)	32 (23%)	107
Több szótagú szavak	36 (9%)	60 (42%)	96
Összesen	415	142	557

A szintaktikai osztályok és a javítási műveletek közötti kapcsolatot vizsgálva az elemzés azt mutatta, hogy a csoportok elemszáma nem véletlenszerű [khi-négyzet: $\chi^2(1, n = 557) = 82,61, p < 0,001$]. Ugyanez elmondható a szóhossz-kategóriák és a javítási műveletek közötti viszonyról is. A javítási műveletek típusait (ismétlés, csere) a szóhossz-kategóriák minden lehetséges kombinációjával összevettem, és az elemszámok eloszlása egy esetben sem bizonyult véletlenszerűnek [khi-négyzet: $\chi^2(1, n = 461) = 13,99, p < 0,001$ (egy szótagú szavak, két szótagú szavak); $\chi^2(1, n = 203) = 21,69, p < 0,001$ (két szótagú szavak, több szótagú szavak); $\chi^2(1, n = 450) = 95,69, p < 0,001$ (egy szótagú szavak, több szótagú szavak); $\chi^2(2, n = 557) = 94,40, p < 0,001$ (egy szótagú szavak, két szótagú szavak, több szótagú szavak)].

Ismétlés

Az ismétlés gyakori interakciós funkciója a soron következő lexikális elem késleltetése (vö. Lerch 2007). Ekkor a beszélő tágabb interakciós célja a lehetséges váltásreleváns hely elhalasztása, amelyet az ismétlés interakciós funkcióján keresztül kíván elérni. A késleltetési szándék több okból is kialakulhat. Eredhet például abból, hogy a beszélő nyelvi és/vagy kognitív tervezési időt szeretne nyerni pl. szókeresés következtében, de jelezhet tekintetkérést, átfedéskezelést vagy nem preferált nyelvi cselekvést is (Fox et al. 1996). Az alábbiakban látni fogjuk, hogy a magyar korpusz eredményei alátámasztják a késleltető funkciót.

Noha az összes ismétlés 76%-a funkciószó, és csupán 24%-a tartalmas szó, csak úgy győződhetünk meg arról, hogy ez a különbség az ismétlés interakciós funkciójából adódik, és nem a korpuszban mérhető gyakoriságokból, ha ugyanezeket a kategóriákat a teljes korpuszban is megvizsgáljuk. A 2. táblázat a korpusz szavainak eloszlását mutatja a szintaktikai osztályok és a szóhossz-kategóriák tekintetében. A korpuszban 9581 funkciószó (43%) és 12 598 tartalmas szó (57%) található, ami azt jelenti, hogy az ismétlésben tapasztalt funkciószó-gyakoriság nem a kategória korpuszbeli gyakoriságának köszönhető.

A szóhosszt és a szintaktikai kategóriát egyszerre tekintve felmerül a kérdés, hogy a magyar beszélők azért ismételnék többnyire egy szótagú funkciószavakat, mert a magyarban a funkciószavak többsége egy szótagú, vagy azért, mert az egy szótagú szavak többsége funkciószó. A 2. táblázat mutatja, hogy míg a teljes korpuszban a funkciószavak 77%-a egy szótagú, az egy szótagú szavak 72%-át alkotják funkciószavak.

2. táblázat: A korpusz szavainak eloszlása a szintaktikai osztályok és a szóhossz tekintetében

	Funkciószavak	Tartalmas	Összesen
Egy szótagú szavak	7377	2884	10261
Két szótagú szavak	1995	4815	6810
Több szótagú szavak	209	4899	5108
Összesen	9581	12598	22179

Tehát Jurafsky és munkatársai (1998) megfigyelése az angolban, miszerint a gyakori funkciószavakra jellemző a fonológiai redukáltság, a magyarban is igaznak bizonyult: a funkciószavak többsége egy szótagú, vagyis az egy szótagú funkciószavak ismétlésekor a magyarban a szintaktikai osztálynak van nagyobb szerepe.

A magyarban kapott eredmények támogatják Fox és munkatársai (2010) megállapítását, amely azt jósolja, hogy azokban a nyelvekben, amelyekben vannak a tartalmas szavakat megelőző funkciószavak (többnyire azok a nyelv-

vek, amelyekben az ige elöl, ill. középen van), a beszélők inkább funkciószavakat ismételnék, mivel így elhalaszthatják a soron következő tartalmas szót. Példa erre a magyar korpuszból: *tehát például a- a: a külföldi dalok, ha megnézitek, tők jól hangzanak*. A háttérben tehát az ismétlés interakciós funkciója, a késleltetés áll. Az, hogy a tartalmas szavak késleltetése gyakoribb, mint a funkciószavaké, többféleképpen is magyarázható. Az egyik lehetséges ok, hogy a tartalmas szavak kategóriáját nyitott szóosztályok alkotják, így a tervezés során bármely kontextusban több alternatíva áll a beszélők rendelkezésére, és nagyobb kihívás megtalálni a megfelelőt. Az is indokolhatja továbbá a késleltetés szükségességét, hogy az egyes szavak előfordulása tekintetében a tartalmas szavak ritkábbak, mint a funkciószavak (Fox et al. 2009; vö. Clark-Wasow 1998). Mindez azt eredményezi, hogy a tartalmas szavak kognitív tervezése nagyobb erőfeszítést igényel a beszélő részéről, mint a funkciószavak kognitív tervezése, ami nemcsak az esetleges halasztás szükségességét indokolja, hanem azt is, hogy a tartalmas szavak produkciója közben is nagyobb valószínűséggel merül föl olyan felszíni probléma, amely cseréhez vezethet.

Csere

A fentiek alapján tehát azt várjuk, hogy a csere javítási műveletében a tartalmas szavak nagyobb megterheltséget fognak mutatni, mint a funkciószavak. A korábbi vizsgálatok igazolják a feltételezést: Fox és munkatársai (2009) kimutatták, hogy az angolban az egyszerű cserék többsége (61%-a) tartalmas szavakban történik; Fox és munkatársai (2010) pedig az angol, a német és a héber összehasonlítása során jutottak hasonló következtetésre.

Ha ismét megnézzük az 1. a) táblázatot, azt mondhatjuk, hogy a magyar vizsgálata alátámasztja ezeket az eredményeket, ahhoz azonban, hogy biztos állításokat tehesünk, a teljes korpuszban számba kell vennünk a funkció- és tartalmas szavak arányát. Míg a cserék 66%-a tartalmas szó és 34%-a funkciószó, a teljes korpuszban ez az arány 57% vs. 43%, vagyis a korpuszbeli értékek nem indokolják a javításban mért különbséget, a magyar beszélők valóban leginkább tartalmas szavakban alkalmazzák a csere műveletét. Például: *a hang része- fononokon keresztül terjed*.

Ahogy az 1. b) táblázat mutatja, a szóhossz tekintetében már nem ilyen egyértelműek a preferenciák. Bár a cserében leggyakrabban részt vevő szavak több szótagúak, jelentős különbséget csupán a két és több szótagú szavak között tapasztalunk e tekintetben. Hogy erre magyarázatot találjunk, vizsgáljuk meg a szintaktikai osztályok alakulását szóhossz-kategóriákra lebontva a cserékben és a teljes korpuszban!

A 3. a) táblázatban látható, hogy noha a magyar beszélők gyakrabban alkalmaznak cserét tartalmas szavakban, mint funkciószavakban, ez a különbség nem jelenik meg az egy szótagú szavaknál. Sőt több egy szótagú funkciószó vesz részt cserében, mint egy szótagú tartalmas. Ez abból adódik, hogy amikor a beszélő a határozott névelő megismétlésével, ill. elnyújtásával kívánja elhalasztani a soron következő főnévi csoportot, ezt jellemzően (való-

színiüleg gazdaságossági okokból) annak mássalhangzó nélküli alternánsával teszi. Ebből pedig az következik, hogy ha az időközben kiválasztott szó, amely a névelőt követi, magánhangzóval kezdődik, a beszélő az alternánsok közti cserére kényszerül.

A 3. a)–c) táblázatok szerint a csere leggyakoribb célpontjai a magyarban a több szótagú tartalmas szavak. Újra felmerül a kérdés: ennek az az oka, hogy a magyarban a legtöbb tartalmas szó több szótagú, vagy éppen ellenkezőleg, a legtöbb több szótagú szó tartalmas? Nos, ha ismét szemügyre vesszük a több szótagú, valamint a tartalmas szavak gyakoriságát a korpuszban (2. táblázat), látni fogjuk, hogy miközben a tartalmas szavak 41%-a több szótagú, a több szótagú szavak 96%-a tartalmas. Ez pedig azt jelenti, hogy amikor a magyar beszélők több szótagú tartalmas szóban hajtanak végre cserét, nagyobb valószínűséggel játszik ebben szerepet a szóhossz, mint a szintaktikai osztály.

3. a) táblázat: Az egy szótagú szavak eloszlása a csere műveletében és a teljes korpuszban a szintaktikai osztályok tekintetében

	Csere	Teljes korpusz
Funkciószavak	37 (74%)	7377 (72%)
Tartalmas szavak	13 (26%)	2884 (28%)

3. b) táblázat: A két szótagú szavak eloszlása a csere műveletében és a teljes korpuszban a szintaktikai osztályok tekintetében

	Csere	Teljes korpusz
Funkciószavak	9 (28%)	1995 (29%)
Tartalmas szavak	23 (72%)	4815 (71%)

3. c) táblázat: A több szótagú szavak eloszlása a csere műveletében és a teljes korpuszban a szintaktikai osztályok tekintetében

	Csere	Teljes korpusz
Funkciószavak	2 (3%)	209 (4%)
Tartalmas szavak	58 (97%)	4899 (96%)

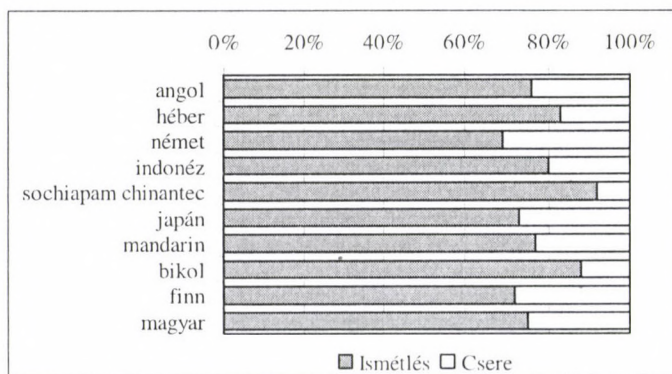
A korpusz cseréiben a két és a több szótagú szavak megterheltsége között mérhető a legnagyobb különbség. E két szóhossz-kategória abban különbözik az egy szótagú szavaktól a csere javítási művelete szempontjából, hogy a szintaktikai osztályok mindkettőben a várt eloszlást mutatják a tartalmas szavak javára. Ez azonban azt is jelenti, hogy a cserében való előfordulásuk különbsége (42% : 23% a több szótagú szavak javára) csak akkor magyarázható a szintaktikai osztállyal, ha a korpuszban több több szótagú tartalmas szó fordul elő, mint két szótagú. Ahogyan azonban a 3. b) és a 3. c) táblázat mutatja, nem ez a helyzet. A korpuszban 4815 két szótagú tartalmas és 4899 több szótagú

tartalmas szó található. Az értékek majdnem azonosak, ami csak egyet jelenthet: a két szótagú és a több szótagú szavak különbsége a cserében való megjelenésüket tekintve egyedül a szóhossz-különbségnek köszönhető. A hosszabb szavak tehát nagyobb valószínűséggel vesznek részt cserében, mint a rövidebbek. Mi lehet ennek az oka? Fox és munkatársai (2009) a csere lehetséges okaként szelekciós, ill. artikulációs nehézségeket említenek. Ez alapján azt mondhatjuk, hogy a csere interakciós funkciója egy szándékolatlan szegmentum és/vagy egy szándékolatlan artikuláció kiküszöbölése. Vagyis a beszélő akkor hajt végre cserét az interakció során, amikor egy nem szándékolt lexikális elem produkcióját indította el (ill. hajtotta végre), vagy egy szándékolt lexikális elem produkciója szándékolatlan artikulációval történt (ill. kezdődött el). A magyar korpusz tartalmas szavainak gyakori cseréje a szelekciós, a hosszabb szavak gyakori cseréje pedig az artikulációs okokat támasztja alá. A hosszabb szavak nyelvi tervezése tehát ugyanúgy nagyobb erőfeszítést igényel a beszélő részéről, mint a tartalmas szavak kognitív tervezése.

Az ismétlés és a csere viszonya az eddig vizsgált nyelvekben

Az eddigiekben láhattuk, hogy azokban a nyelvekben, amelyekben vannak a tartalmas szavakat megelőző funkciószavak, az ismétlésnek elsősorban a kognitív és/vagy nyelvi tervezésben, a cserének pedig a beszélő szándékának megfelelő kivitelezésben van szerepe. Mindez arra enged következtetni, hogy az ismétlés – funkciójából adódóan – ezekben a nyelvekben preferáltabb javítástípus lesz, mint a csere, hiszen a tervezésre szánt időt hosszabbítja meg. A csere ellenben akkor jelenik meg, amikor ez a tervezés nem volt megfelelő, azaz már elkezdődött egy nem szándékolt egység artikulációja, ill. a szándékoltak nem megfelelő artikuláció. Az ismétlés és a csere mint javítástípusok ezért más-más szerepet töltenek be a javítási mechanizmusban (és ezáltal az interakcióban is): az ismétlés egy felszíni probléma megelőzését, a csere pedig egy már meglévő felszíni probléma orvoslását, kezelését szolgálja. Ha a javítási műveleteket aszerint jellemezzük, hogy a spontán beszéd milyen jellegű problémaforrásának kezelésére szolgálnak, akkor a kezelt problémaforrás interakcióban betöltött szerepe alapján megállapíthatjuk, hogy a csere „erősebb” javítási művelet, mint az ismétlés, hiszen a csere esetében egy, az interakcióban szándékolatlan szegmentum produkciója történik, az ismétlés viszont – késleltető interakciós funkciója révén – éppen egy esetleges szándékolatlan szegmentum kiküszöbölésére szolgál. Amíg tehát egy tartalmas szó előtti funkciószó ismétlése előkészíti a tartalmas szó szándékolt artikulációját, vagyis segíti a tervezést, egy tartalmas szó cseréje azt implikálja, hogy a tervezés a beszélői szándéknak nem volt megfelelő. Ha ez valóban így van, akkor azokban a nyelvekben, amelyekre jellemző, hogy a funkciószavak megelőzik a tartalmas szavakat, azonos nagyságú korpuszban több ismétlésnek kell előfordulnia, mint cserének. Ha megnézzük az eddigi kutatások ide vonatkozó eredményeit, azt tapasztaljuk, hogy nem csupán azokban a nyelvekben fordul elő azonos nagyságú korpuszban sokkal több ismétlés, mint

csere, amelyekben a funkciósavak és a tartalmas szavak a már említett viszonyban állnak egymással, hanem valamennyi vizsgált nyelvben (1. ábra). Ebből valószínűsíthető, hogy az ismétlés univerzálisan preferáltabb javítástípus, mint a csere.

1. ábra

Az ismétlés és a csere aránya az eddig vizsgált nyelvekben

[Az angol, a héber és a német adatok forrása Fox et al. (2010), az indonéz, a sochiapam chinantec, a japán, a mandarin, a bikol és a finn nyelvre vonatkozó adatok Fox et al. (2009) kutatásából származnak, a magyar adatok saját eredményeim.]

Felmerül azonban a kérdés: miért preferált minden eddig vizsgált nyelvben ugyanannyira az ismétlés? Hiszen nem mindegyikben használható a funkció-szó-ismétlés a soron következő tartalmas szó elhalasztására, a japánban például a funkciósavak nem előzik meg a tartalmas szavakat. A választ azok az ismétlések adják meg, amelyeknél a javításkezdeményezés még a szó felismerhetőségi pontja előtt történik (*és annak a rö-rögös útjának a közepén tartok*). Ezeket az ismétlés alkategóriájának tekintem, és újraindításnak nevezem.

Mivel az újraindítást Fox és kutatócsoportja szintén az ismétlés alkategóriájának tekinti (vö. Fox et al. 2009; Fox et al. 2010), az 1. ábra ismétlései az újraindításokat is tartalmazzák. Ha megvizsgáljuk egy olyan nyelv ismétléseit, amelyben a funkciósavak nem előzik meg a tartalmas szavakat, vagyis nem áll a beszélők rendelkezésére a teljes szó megismétlése mint időnyerési stratégia (pl. japán), azt tapasztaljuk, hogy az ismétlések többségét a javított szegmentum felismerhető befejezettsége előtt indítják a beszélők (Fox et al. 2009). Ennek alapján felállíthatunk egy preferenciahierarchiát az ismétlés, az újraindítás és a csere között: a beszélő, ha késleltetni kívánja egy adott szó produkcióját, megvalósíthatja azt a célszót megelőző szegmentum megismétlésével. Ha ezt a halasztást az adott nyelv nem teszi lehetővé (pl. mert abban

a funkciószavak nem előzik meg a tartalmas szavakat), akkor a beszélő inkább újraindítja a célszót, csak hogy elkerülje egy olyan szándékolatlan szegmentum produkcióját, amely cserét tenne szükségessé. Célja tehát a csere elkerülése. Ez pedig megmagyarázza, hogy miért figyelhetünk meg minden eddig vizsgált nyelvben megközelítőleg azonos arányokat az ismétlések és cserék tekintetében. Ha a javítási műveleteket a kezelt problémaforrás interakciós erősségi foka alapján egy skálára helyezjük, akkor az újraindítást az ismétlés és a csere közé kell tennünk. Az újraindítás interakciós funkciója ugyanis az ismétléshez hasonlóan szintén a tervezési idő meghosszabbítása, ám itt a felszíni probléma lehetősége, amit a beszélő igyekszik kiküszöbölni, már a célszó elindítása után, a szó belsejében merül föl. Az újraindítás tehát interakciós funkcióját tekintve az ismétléssel, pozícióját tekintve a cserével állítható párhuzamba. Azért erősebb, mint az ismétlés, mert a célszó belsejében van, és azért gyengébb, mint a csere, mert újraindításkor a beszélő nem produkál szándékolatlan szegmentumot.

Az ismétlés tehát preferáltabb, mint az újraindítás. A megakadásjelenségek témakörén belül az újraindítások ismétlésekhez képest mért ritkább előfordulásáról számol be Gyarmathy (2009) is, aki lehetséges magyarázatként az önellenőrzési folyamat működését említi. A folyamatos önmonitorozásnak köszönhetően ugyanis az ismétlések esetében még a célszó artikulációjának megkezdése előtt mód van a rejtett korrekcióra. Gyarmathy azt is kimutatta, hogy az ismétlések szerkesztési szakasza (az első és a második kimondás között eltelt idő) átlagosan közel kétszerese az újraindítások szerkesztési szakaszának. Ez a jelen vizsgálat szempontjából azért érdekes, mert szintén utalhat arra, hogy az újraindítás a beszélő szempontjából kevésbé preferált, mint az ismétlés.

Tudjuk, hogy az ismétlés gyakran érint olyan funkciószavakat, amelyek tartalmas szavakat előznek meg. Mivel az újraindítás már a célszó belsejében van, azt feltételeztem, hogy az ismétléssel ellentétben inkább tartalmas szavakban fordul elő (már csak azért is, mert pozicionálisan a cserével állítottam párhuzamba). Eredményeim igazolták ezt: a korpusz újraindításainak 74%-a tartalmas szavakban történt. A cserével való (pozicionális) analógiát a szóhosszra vonatkozó eredmények is indokolják: a korpusz újraindításainak 83%-a két és több szótagú szavakban fordult elő.

Következtetések

Vizsgálatomban megkíséreltem feltárni az ismétlés és a csere működésének néhány aspektusát a magyarban. Úgy találtam, hogy mindkét javítási művelet esetében a javítási mechanizmus fő szervező elve a beszélő interakciós célja, amely a javítási műveletek interakciós funkcióiban realizálódik. A javítási műveletek működése ugyanakkor minden esetben adaptálódik az adott nyelv grammatikai lehetőségeihez.

A magyar társalgási korpusz elemzése támogatta azokat a korábbi eredményeket, amelyek szerint azokban a nyelvekben, amelyek rendelkeznek a tartalmas szavakat megelőző funkciószavakkal, a beszélők inkább funkciószavakat ismételnék, mint tartalmas szavakat. Így ugyanis elhalaszthatják a soron következő tartalmas szót (Fox et al. 2010). Az is megerősítést nyert, hogy csere leggyakrabban szelekciós, ill. artikulációs nehézségek miatt következik be (Fox et al. 2009): a tartalmas szavak gyakori cseréje az előbbi, a több szótagú szavak gyakori cseréje az utóbbi magyarázatot támasztotta alá a magyarban. Kiderült továbbá, hogy amikor a magyar beszélők több szótagú tartalmas szóban hajtanak végre cserét, nagyobb valószínűséggel játszik ebben szerepet a szóhossz, mint a szintaktikai osztály.

Végül az interakcióban betöltött szerepük alapján jellemeztem a javítási műveletek egymáshoz való viszonyát. Arra a következtetésre jutottam, hogy a csere az interakcióban erősebb javítási műveletnek számít, mint az ismétlés, ennél fogva kevésbé preferálnak kell lennie azokban a nyelvekben, amelyekben a funkciószó-ismétlés betöltheti a soron következő tartalmas szó elhalasztásának funkcióját. Fox és munkatársai kutatásai (2009 és 2010), valamint a jelen vizsgálat azonban megmutatták, hogy nemcsak az említett szerkezetű nyelvek, hanem valamennyi eddig vizsgált nyelv az ismétlés nagyrányú preferenciáját mutatja a cserével szemben. Ezt az újraindítás jelenségével magyaráztam. Mindez elvezetett egy preferenciahierarchia felállításához a vizsgált javítási műveletek között.

Irodalom

- Bóna Judit 2006. A megakadásjelenségek akusztikai és percpióis sajátosságai. *Beszédkutatás 2006*. 101–114.
- Clark, Herbert H. – Wasow, Thomas 1998. Repeating words in spontaneous speech. *Cognitive Psychology* 37. 201–242.
- Fox, Barbara – Jasperson, Robert 1995. A syntactic exploration of repair in English conversation. In Davis, Philip W. (ed.): *Descriptive and theoretical modes. The alternative linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, 77–134.
- Fox, Barbara – Hayashi, Makoto – Jasperson, Robert 1996. Resources and repair: a cross-linguistic study of syntax and repair. In Ochs, Elinor – Schegloff, Emanuel A. – Thompson, Sandra A. (eds.): *Interaction and grammar*. Cambridge University Press, Cambridge, 185–237.
- Fox, Barbara – Wouk, Fay – Hayashi, Makoto – Fincke, Steven – Tao, Liang – Sorjonen, Marja-Leena – Laakso, Minna – Hernandez, Wilfrido Flores 2009. A cross linguistic investigation of the site of initiation in same-turn self-repair. In Sidnell, Jack (ed.): *Conversation analysis: Comparative perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge, 60–103.
- Fox, Barbara – Maschler, Yael – Uhmman, Susanne 2010. A cross-linguistic study of self-repair: Evidence from English, German, and Hebrew. *Journal of Pragmatics* 42. 2487–2505.

- Fromkin, Victoria A. (ed.) 1973. *Speech errors as linguistic evidence*. Mouton, The Hague–Paris.
- Gósy Mária 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127. 257–277.
- Gósy Mária 2004. A spontán magyar beszéd megakadásainak hallás alapú gyűjteménye. *Beszédkutatás* 2004. 6–18.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária 2008. Magyar spontánbeszéd-adatbázis – BEA. *Beszédkutatás* 2008. 194–208.
- Gyarmathy Dorottya 2006. A beszédpercepció és beszédprodukciónak a folyamat összefüggései a megakadásjelenségek tükrében. In Heltai Pál (szerk.): *MANYE XVI. Tanulmánykötet*. Vol. 3/2. 449–455.
- Gyarmathy Dorottya 2007. Az alkohol hatása a spontán beszédprodukciónak. *Beszédkutatás* 2007. 108–121.
- Gyarmathy Dorottya 2009. A beszélő bizonytalanságának jelzései: ismétlések és újraindítások. *Beszédkutatás* 2009. 196–216.
- Horváth Viktória 2007. Vannak-e „női” és „férfi” megakadásjelenségek a spontán beszédben? *Magyar Nyelvőr* 131. 315–323.
- Iványi Zsuzsanna 2001. A nyelvészeti konverzációelemzés. *Magyar Nyelvőr* 125. 74–93.
- Jurafsky, Daniel – Bell, Alan – Fosler-Lussier, Eric – Girand, Cynthia – Raymond, William 1998. Reduction of English function words in Switchboard. In *Proceedings of the International Conference on Spoken Language Processing (ICSLP-98)*. Vol. 7. 3111–3114.
- Lerch Ágnes 2007. Az ismétlés mint az önjavítás eszköze a magyarban. In Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 123–130.
- Levelt, Willem J. M. 1983. Monitoring and self-repair in speech. *Cognition* 14. 41–104.
- Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking. From intention to articulation*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Nooteboom, Sieb G. 1980. Speaking and unspeaking: detection and correction of phonological and lexical errors in spontaneous speech. In Fromkin, Victoria A. (ed.): *Errors in linguistic performance: Slips of the tongue, ear, pen, and hand*. Academic Press, New York, 87–96.
- Nooteboom, Sieb G. 2005. Lexical bias revisited: detecting, rejecting and repairing speech errors in inner speech. *Speech Communication* 47. 43–58.
- Postma, Albert 2000. Detection of errors during speech production: review of speech monitoring models. *Cognition* 77. 97–131.
- Postma, Albert – Kolk, Herman H. J. – Povel, Dirk-Jan. 1990. On the relation between speech errors, disfluencies and self-repairs. *Language and Speech* 33. 19–29.
- Rieger, Caroline L. 2003. Repetitions as self-repair strategies in English and German conversations. *Journal of Pragmatics* 35. 47–69.
- Schegloff, Emanuel A. 1997. Third turn repair. In Guy, Gregory R. – Feagin, Crawford – Schiffrin, Deborah – Baugh, John (eds.): *Towards a social science of language: Papers in honor of William Labov*. Vol. 2: Social interaction and discourse structures. John Benjamins, Amsterdam, 31–40.

- Schegloff, Emanuel A. 2000. When "others" initiate repair. *Applied Linguistics* 21. 205–43.
- Schegloff, Emanuel A. – Jefferson, Gail – Sacks, Harvey 1977. The preference for self-correction in the organization of repair in conversation. *Language* 53. 361–382.

Köszönetet mondok Gósy Máriának, a lektoroknak és Németh T. Enikőnek értékes megjegyzéseikért, az SZTE Pszichológiai Intézetének, hogy a felvételek elkészítését és elemzését lehetővé tették. Orosz Gábornak a kódolásban nyújtott segítségéért, valamint Gósy Máriának, hogy rendelkezésemre bocsátotta a BEA spontánbeszéd-adatbázis nyolc beszélgetését.